

omgevingskwaliteit, voor wie?

verdieping 2023 #01

inhoud

2 wethouder Bas van der Pol wil ontwerpkracht terugzien in de stad
interview door
Rens van de Plas

4 een genereuze stad is gebouwd op samenwerking en ideologie
opiniestuk door
Teun van den Ende

7 thuis in de straat?
beeldessay door
Claudia den Boer

17 het moet activistischer; in gesprek met Hilde Blank en Leo van Broeck
interview door Catja Edens

21 ontwerpers en bouwers discussiëren over de stad: 'we moeten veel meer doen dan alleen objecten maken'
panelgesprek met
Tilburgse stadmakers

voorwoord

Tilburg staat voor een belangrijke opgave. De komende jaren moeten zo'n 25.000 woningen worden bijgebouwd binnen het bestaand stedelijk gebied. Daarnaast spelen complexe opgaven op het vlak van klimaat, energietransitie, biodiversiteit en sociale inclusie een belangrijke rol. Uitdagingen die visie en ideologie vereisen om te komen tot hoogwaardige oplossingen. Wat kunnen we in deze tijd en in deze stad verstaan onder kwaliteit van architectuur en omgeving, en hoe kijken we vanuit dit perspectief naar de toekomst?

Met het uitbrengen van deze publicatie probeert CAST vorm te geven aan de complexiteit en gelaagdheid van dit vraagstuk. Want wanneer we het over omgevingskwaliteit hebben, wat zijn dan de kwaliteiten waar we op doelen en misschien nog belangrijker; op wie zijn die kwaliteiten gericht? De *Verdieping* brengt rond deze vraag verschillende stemmen op lokaal en landelijk niveau bij elkaar.

Deze editie van *Verdieping* met als thema 'Omgevingskwaliteit, voor wie?' is de eerste vernieuwde publicatie van CAST. De oude *Verdieping* werd elf keer eerder uitgebracht waarvan de laatste in 2017. De vernieuwde *Verdieping* krijgt qua vormgeving een nieuw jasje én heeft een nieuw inhoudelijk uitgangspunt. Elke *Verdieping* is gekoppeld aan talkshow BOUWSTOF waarbij een thema uit de talkshow verder wordt uitgediept. Hiermee bieden we ruimte voor meerdere perspectieven en invalshoeken. Een frisse blik op opgaves en ontwikkelingen die de urgentie hebben om nader belicht en onderzocht te worden.

Eva Hoonhout & Claudia van der Harst,
programmamakers CAST

over CAST

De kwaliteit van onze leefomgeving (de gebouwde omgeving en het landschap) gaat ons allemaal aan. Centrum voor Architectuur en Stedebouw Tilburg e.o. wil een zo breed mogelijk publiek betrekken bij het gesprek over de ruimtelijke kwaliteit van onze leefomgeving. CAST stelt zich op als podium voor informatie, inspiratie en reflectie en is daarbij zonder uitzondering onafhankelijk. CAST organiseert activiteiten als: stadsgesprekken, talkshow BOUWSTOF, CAST&co netwerk, lezingen, workshops, excursies en publicaties. Om de dialoog aan te jagen en de verbinding te maken tussen beleid en praktijk en tussen stad en land. Voor een positieve impact op de omgevingskwaliteit in regio Tilburg.

cast[©]

Centrum voor Architectuur en Stedebouw Tilburg e.o.
Burgemeester Brokxlaan 1000 | 5041 SG Tilburg | castonline.nl

wethouder Bas van der Pol wil **ontwerpkracht** terugzien in de stad

Compact, stedelijk en groen. Zo ziet het Tilburg eruit waar wethouder stedelijke ontwikkeling, economie en omgevingskwaliteit **Bas van der Pol** naar streeft. Hij pleit ervoor om meer ruimte voor het experiment te scheppen, stadsdelen met elkaar te verzoenen en de bewoner altijd centraal te stellen. Inspiratie haalt hij van net over de grens tot vlakbij de poolcirkel. 'Ik wil iets nieuws neerzetten.'

Als wethouder en in zijn vorige functie als directeur van het Architectuur Instituut Rotterdam heeft Bas van der Pol veel met mensen gesproken over omgevingskwaliteit. Dat waren goede gesprekken, maar Van der Pol wil meer. 'Te lang hebben we een planologische discussie gehad. Dan ging het bijvoorbeeld alleen over grond of mobiliteit. Dat kan nu gewoon niet meer. De gesprekken moeten gaan over het maken van leefbare plekken voor iedereen.'

Zijn ideale beeld van leefbaarheid is een compacte, stedelijke en groene stad. 'De grote kracht van Tilburg is de verwevenheid tussen stad en ommeland en dat het buitengebied zo dichtbij is. Als we dat ommeland in stand willen houden, moeten we dus in de stad compact gaan bouwen. Ik wil daarbij de regie nemen. Ik vind dat wij als lokale overheid ook weer echt stedenbouwkundige plannen moeten gaan maken, zoals we hebben gedaan in de Oostflank en nu doen bij het Kenniskwartier.'

archipunctuur

Daarmee moet de gefragmenteerde stad die Tilburg is tot een eenheid worden gesmeed. Het Louis Bouwmeesterplein als de plek waar het centrum en de Korvelseweg aan elkaar worden gehecht. De Besterd, die door de sloop van het Blauwe Gebouw meer dan ooit in

verbinding kan komen met de Spoorzone. Of de transformatie van het politiekantoor, als schakel tussen het Wilhelminapark en het Museumkwartier. Archipunctuur, om de herdgangen van vroeger tot een stad te maken.

Van der Pol verheft het hyperlokale denken dan ook tot zijn persoonlijke stokpaardje. 'Bij de Besterd gaat het niet alleen om die hoek van het Blauwe Gebouw. Je hebt op de Besterd bijvoorbeeld ook een braakliggend terreintje dat helemaal afgetimmerd is. Dat hebben we jarenlang laten gebeuren. Daar kun je snel overheen stappen omdat het de stad niet echt vooruit helpt, maar ik heb gezegd: bel de eigenaar eens. En als die niks wil, ga dan in gesprek over hoe we daarop kunnen sturen.'

Die terreintjes zijn kleine maar betekenisvolle plekken die zich er goed voor lenen om ruimtelijke uitvinders en ontwerpers weer te laten nadenken over hoe de stad eruit moet zien, denkt de wethouder. 'Op dat soort locaties kunnen we een fantastische stadswoning maken, voor een gezin of voor een groepje studenten. Daar kun je makkelijk een ontwerpcompetitie voor wegzetten. Dan communiceer je als overheid ook dat je zo'n wijk als de Besterd belangrijk vindt. Het gaat mij ook om het allerkleinste schaalniveau.'

ontwerpkracht

We hebben ontwerpkracht nodig. Begenadigde ontwerpers die oplossingen verzinnen waar niemand eerder aan dacht. De woningopgave in de dorpen is zo'n kwestie waar we niet op de oude voet door kunnen gaan. 'We kunnen daar geen tweekappers blijven bouwen. We moeten op zoek naar een nieuwe typologie die compact en stedelijk is, maar ook de dorpskwaliteit heeft. Of neem de verdichting van onze bedrijventerreinen: we hebben daar tot dusver helemaal geen praktijk in. Iemand zal dus het wiel moeten uitvinden. Daar moet je goed curatorschap op zetten.'

Om die en andere opgaven te tackelen, zoekt de wethouder een plek die die ruimtelijke denkers kan verzamelen en faciliteren. CAST kan daarin een belangrijke speler zijn. 'Maar ook een stadsatelier vind ik interessant. Alexander D'Hooghe was verantwoordelijk voor de transformatie van de Antwerpse Ring. Hij heeft toen langs de Ring lokale ateliers opgezet waar mensen uitgenodigd werden om mee te denken. Inwoners dachten mee over hun eigen leefomgeving en over het grote geheel van de hele ring. Ik vind dat een heel mooi proces.'

inspiratie

Ook aan de andere kant van het continent deed Van der Pol inspirerende voorbeelden op. Hij sprak eerder met architectenbureau White Arkitekter in Zweden. Die moesten de verplaatsing van het mijnororp Kiruna, net boven de poolcirkel, in goede banen zien te leiden. 'Van dat gesprek leerde ik dat het belangrijk is na te denken hoe je mensen meeneemt in een verandering. Een inwoonster van dat dorp kreeg steeds meer weerstand tegen de verhuizing, maar na een beetje doorpraten bleek dat ze vooral bezorgd was dat ze niet meer naast haar burelen kon wonen. Zij zijn toen samen verhuisd.'

Het is die vorm van betrokkenheid die de wethouder bij de inwoners van zijn stad wil tonen. Het gaat niet alleen om voortbewegen, het gaat ook af en toe om stilstand. 'Soms moeten mensen afscheid nemen en een periode van rouw doormaken. Dat is een belangrijk besef om te hebben. Ook in onze stad, als we

bijvoorbeeld aan sloop-nieuwbouw gaan doen. De oriëntatie is belangrijk. Om ons heen kijken. Daar moet tijd voor zijn.'

Van der Pol roemt de Antwerpse en Zweedse initiatieven. Het zijn dat soort experimenten die hem begeisteren. Ook in Tilburg zijn er proeven te vinden die het karakter van de stad prikkelen. 'Ik denk bijvoorbeeld aan De Pont en de drive-in-woningen van Neutelings Riedijk. Die werden gebouwd in een tijd dat het slecht ging met de stad, dus het is best moedig als je dan zoiets doet. En ik denk aan de Interpolistuin: het was heel uniek dat de toren daarnaast compact en hoog werd opgebouwd. Tilburg was destijds nog helemaal geen hoogbouwstad.'

'De gesprekken moeten gaan over het maken van leefbare plekken voor iedereen'

experiment

Dat het architecten soms aan tijd, middelen of ruimte ontbreekt om buiten de kaders te denken is funest voor de bouw- en ontwerpcultuur in de stad en voor nieuwe experimenten. 'Ik denk dat ontwerpers ons juist kunnen helpen om in financieel zware tijden slimmere keuzes te maken. Ik hoop dat bureaus daartoe in staat blijken. De afgelopen jaren is de ontwerpsector minder belangrijk gemaakt. Landelijk en lokaal architectuurbeleid is afgeschaft. Ik denk dat er mensen zijn die weer een leidende rol kunnen oppakken, maar ik heb daar in mijn eentje beperkt invloed op', vindt hij.

Van der Pol wil gaan werken aan wat hij als zijn opgaven ziet. De binnenstad, de Spoorzone en de Piushaven zijn volop in beweging, dus wil de wethouder ook zijn blik wenden naar de naoorlogse wijken in Tilburg-Noord en Tilburg-West, de bedrijventerreinen en de dorpen. Samen met ruimtelijke denkers, met burgers en met professionals bouwen aan de stad. 'Dat gaat echt niet ineens allemaal goed. Ik vind dat we geduld moeten durven hebben om de juiste keuzes te maken.'

een genereuze stad is gebouwd op samenwerking en ideologie

De Nederlandse volkshuisvesting heeft een inspirerend verleden, dat de laatste tijd weer wordt afgestoft. Ruim honderd jaar geleden zijn talloze (kleine) woningbouwverenigingen opgericht, vaak met een idealistische inslag. Ook de rijke industriële die initiatief namen tot de bouw van tuin- of fabrieksdorpen, toonden een visie op de samenleving. Tot aan de Tweede Wereldoorlog gaven deze particuliere investeerders samen met bouwers en architecten vorm aan de woningbouw. Na de oorlog adopteerde de rijksoverheid dit systeem. Om de woningnood effectief te kunnen bestrijden werd de productie opgevoerd. Maar ook in de Wederopbouw verdween de ideologie niet naar de achtergrond.

‘Bij omgevingskwaliteit hoort de vraag hoe het bouwwerk een bijdrage levert aan de kwaliteit van de omgeving – sterker nog: aan de kwaliteit van de samenleving’

Fast forward naar 2023. Tegenwoordig klinkt regelmatig kritiek op het gebrek aan visie op wonen. We ontwerpen en bouwen efficiënt en doelmatig en toch lukt het niet om meters te maken als het economisch tegenzit. Hoewel ontwerpers nog altijd beschikken over

kennis en kunde, zijn hun creatieve vermogens gesmoord. In aanbestedingen worden architecten vaker gestraft dan beloond, waarin ze – met de beste bedoelingen – buiten de lijntjes proberen te kleuren van hun opdracht. Tegelijkertijd zeggen opdrachtgevers, bouwers en ontwerpers dat ze allen een *hoge kwaliteit* ambiëren. Maar kan je zo’n abstract begrip wel nastreven zonder ideologische basis? Is er in de woningbouw van weleer inspiratie te vinden voor de stad van de toekomst?

tuindorpen

Het tuindorp (of de tuinwijk) biedt zowel op stedenbouwkundig als op maatschappelijk vlak interessante parallellen met onze tijd. De overtuigingen achter de

beweging beschreef de Engelse denker Ebenezer Howard in ‘Garden Cities of To-morrow’.¹ Hij bepleitte bijvoorbeeld een hoge mate van zelfbestuur en voldoende ruimte om eigen groenten en fruit te verbouwen om deels onafhankelijk te kunnen zijn qua voedselvoorziening.

De Nederlandse tuindorpen zijn losjes op dit ideaalbeeld geënt. Ze kennen een grote diversiteit in opzet en architectuur die voortkomt uit het grote aantal opdrachtgevers; diverse rijke industriële en andere welgestelde burgers namen het voortouw, al dan niet in nauwe samenwerking met gemeenten. Bekende voorbeelden zijn het Agnetapark (Delft, 1885), Philipsdorp (Eindhoven, 1910), tuindorp Vreewijk (Rotterdam-Zuid, 1913), tuindorp ‘t Lansink (Hengelo, 1917) en Betondorp in de Watergraafsmeer (Amsterdam, 1923). De invloed van de initiatiefnemers (zoals Philips in Eindhoven, of de familie Stork in Hengelo) op de stadsplanning reikte ver; niet zelden namen zij de verantwoordelijkheid voor het plannen van de benodigde infrastructuur, grondwerken, publieke ruimte, verkavelingsopzet én realisatie van grote aantallen woningen.

De tuindorpen kenmerkten zich door de ruime en groene opzet met behalve goede woningen ook de nodige voorzieningen. Ondanks de dringende behoefte om snel te bouwen, werd het nodige geïnvesteerd in de publieke ruimte (parken, vijvers, watergangen en

sportverenigingen) en in de architectuur van kerken en buurthuizen. Zonder deze plekken voor samenkomst en ontmoeting zouden de wijken hun doel voorbischieten, meenden de stedenbouwers en architecten.

De meeste tuindorpen waren kleinschalig. Dat voldeed na de oorlog niet meer, toen de Rijksoverheid de productie van de woningnood te lijf moest gaan en grote aantallen woningen moest zien te bouwen. Maar ook hieronder lag een maatschappelijke visie: groepering van woningen volgens de wijkgedachte moest voorkomen dat de stedeling een ‘stadsnomade’ werd en kriskras door de stad sociale contacten en vermaak zou zoeken. In plaats daarvan zou buurt en wijk het sociale en culturele richtpunt moeten zijn.²

omgevingskwaliteit

De Nederlandse maatschappij is sindsdien enorm veranderd. Ook zijn grondprijzen gestegen, en is bouwgrond schaars geworden. We wonen steeds meer op onszelf en zijn gewend grotere afstanden te reizen, tot ver buiten de eigen buurt of stad. Maar betekent dat ook dat de visie op woningbouw deze individuele behoeften zou moeten volgen? Is er dan, in de meeste letterlijke zin, nog sprake van een samenleving?

“De aandacht voor het gemeenschappelijke is, zeker eind vorige eeuw, langzaam maar zeker uit de stadsontwikkeling verdwenen. Scherp gesteld zou je kunnen zeggen dat we met de Vinex het maatschappelijk ideaal gereduceerd hebben tot individualisme”, stelt Nathalie de Vries, stadsbouwmeester van Groningen onomwonden.³ Tegenover visies als de Garden City-beweging en de wijkgedachte stellen we nu alleen

nog het abstracte streven naar ‘ruimtelijke kwaliteit’. Dat begrip stelde drie voorwaarden aan het ontwerp en de inrichting van de ruimte: gebruikswaarde, toekomstwaarde en belevingswaarde. Maar hoe weet je wanneer je ruimtelijke kwaliteit gerealiseerd hebt?

Niet alleen is dat onmeetbaar, ook door het adjectief ‘ruimtelijk’ is het begrip ontoereikend, meent vertrekkend directeur van de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit, Flip Ten Cate. Hij pleit daarom voor vervanging door het bredere begrip omgevingskwaliteit, omdat dat “in de eerste plaats altijd over de kwaliteit van de publieke ruimte gaat, terwijl ruimtelijke kwaliteit ook verengd kan worden tot de kwaliteit van het object zelf. Bij omgevingskwaliteit hoort de vraag hoe het bouwwerk een bijdrage levert aan de kwaliteit van de omgeving – sterker nog: aan de kwaliteit van de samenleving.”⁴

Hoewel er in een eeuw veel veranderd is, zijn er ook overeenkomsten. Net als in de eerste decennia van de 20ste eeuw geven particuliere bedrijven de woningmarkt in hoge mate vorm. Projectontwikkelaars en beleggers in de woningbouw zijn met hun grondposities, kennis van de woonconsument, investeringskracht en lobbypositie in staat tot initiatieven van grote ontwikkelingen. Overheden treden vooral faciliterend op. Op welke manier maken investeerders in de woningmarkt tegenwoordig gebruik van deze vrijheid?

het is hier (g)een hotel

Ik licht een recente trend uit om dit te illustreren: die van grote woongebouwen met kleine slaapkamer en of eigen buitenruimte. De een- en tweepersoons

appartementen zijn vaak gemeubileerd en hebben veel weg van hotelkamers. Na binnenkomst loop je langs een *service desk* waar pakketjes worden aangenomen. Een ‘wasbar’, fitnessruimte en dakterras maken vaak deel uit van het voorzieningenaanbod. De diensten zouden vormen van gemeenschapsvorming mogelijk kunnen maken, maar zijn in wezen services die de individuele bewoner het leven makkelijker moeten maken.

Deze ‘verhotelisering’ levert geen ondermaatse gebouwen op. Op het gebied van efficiënt ruimtegebruik, energiezuinigheid en een veilig bouwproces scoren ze dikwijls heel hoog. Maar graag zou ik kwaliteit ook vanuit geïnspireerd opdrachtgeverschap willen definiëren. Al slaagt een opdrachtgever erin allerlei relevante en urgente vragen te adresseren, dan wil dat nog niet zeggen dat er een woonomgeving uitrolt die betekenisvol is voor bewoners. Hoe luxe de kamers en voorzieningen ook zijn, de initiatiefnemers van veel van deze gebouwen laten kansen liggen om, tussen bewoners onderling maar ook met de omgeving, verbinding te maken. De ontwerpen voor

de wooncomplexen zijn niet op een ideologie maar op een verdienmodel gebaseerd. Zelfs voor kortstondig gebruik van een stofzuiger moet worden afgerekend.

synergie

We staan voor complexe uitdagingen. Juist nu hebben we de ideologie en visie die ten grondslag lag aan de tuindorpen, of daarna in de Wederopbouw, opnieuw nodig. Veel van deze wijken worden immers nog altijd door bewoners gekoesterd. Wat is er nodig om investeerders, ontwikkelaars en gemeenten te verleiden opnieuw gezamenlijk te werken aan een aantrekkelijke en gezonde stad?

Om weer meerwaarde te hebben zullen architecten allereerst een nieuwe positie moeten vinden, en minder afhankelijk moeten worden van de markt, stelt architect Sanne van Manen (MVRDV): "Het is de hoogste tijd dat architecten afstand doen van de term 'architectenbranche' en zich weer verenigen in een 'architectengemeenschap' waarin concurrentie plaatsmaakt voor synergie."⁵

Op basis van de vele opinieartikelen en gloedvolle pleidooien op sociale media stel ik vast dat er genoeg sociaal betrokken architecten en stedenbouwers zijn die vorm willen geven aan een rechtvaardige en duurzame stad. Maar voor een dergelijke

brede benadering van ontwerpen zijn meer partijen nodig, te beginnen bij opdrachtgevers.

opdrachtgeverschap

De vorm waarin die opdrachtgever vragen stelt doet er ook toe. Op een open oproep voor een ontwerpogave, bijvoorbeeld, kunnen architecten vrij en ongebonden reageren. In Vlaanderen is veel ervaring mee opgedaan met de 'Open Oproep'.⁶ De oproep verschaft een opdrachtgever de mogelijkheid (een) architect(en) te selecteren op basis van nieuwsgierigheid en vindingrijkheid. Van daaruit kunnen inzichten ontstaan die opdrachtgevers kunnen uitdagen onvermoede wegen in te slaan en samen met hun architecten een bijdrage te leveren aan bredere uitdagingen als klimaatverandering, vereenzaming of afnemende biodiversiteit.

Om dit onderdeel te laten zijn van de bouwcultuur is er behoefte aan collectieve reflectie hoe de beoogde ambities waar te maken zijn.⁷ Lokale architectuurcentra en debatcentra spelen daar een belangrijke rol in. In de gesprekken die we met elkaar voeren is een open houding bij alle betrokkenen vereist, waarbij professionals zich van hun kwetsbare kant zullen moeten laten zien om ook bewoners mee te krijgen. Die houding is in de huidige bouwpraktijk

vooralsnog zeldzaam, uitzonderingen daargelaten. Terwijl het durven luisteren en uitspreken van twijfel, een begin is in het bouwen aan vertrouwen dat nodig is om samen op te trekken.

Het is een rol die architecten in de huidige tijd past, hoewel de uitdaging en beperkingen groot zijn. Maar gelukkig vertelt de geschiedenis van meer dan honderd jaar woningbouw ons dat genereuze steden niet alleen afhankelijk zijn van geld, maar van creatieve vermogens en inspanningen van haar bedenkers, vormgevers en inwoners. Dat maakt dat steden met betaalbare woningen en een aantrekkelijke publieke ruimte, ook in de huidige economische moeilijke tijden, binnen handbereik liggen.

Voor beeldessay **thuis in de straat?** heeft fotograaf **Claudia den Boer** in opdracht van CAST een serie gemaakt die prikkelt tot nadenken over Tilburg als woonomgeving.

Den Boer die zelf ook in Tilburg woont, onderzoekt in haar fotografie hoe ze zich verhoudt tot plekken en ruimtes. Kenmerkend aan de fotografie van Den Boer is de stilte in haar beelden en het bijzondere gebruik van licht. Samen zorgen deze elementen dat je met een geheel nieuwe blik naar je omgeving kijkt.

Voor de gelegenheid van deze publicatie ging Den Boer op pad en zocht naar bijzondere nuances in het Tilburgse stedelijk landschap. Wat ze al fotograferend ontdekte was een gelaagde stad met een complex vraagstuk; Hoe kun je een stad, en de ervaring van de kwaliteit

van de woon- en leefruimte vangen in een paar beelden? En wat is dan eigenlijk die kwaliteit? Wat definieert kwaliteit, maar misschien nog belangrijker; wie definieert kwaliteit? Is een gevoel van 'thuis' hetzelfde als 'woon- en leefkwaliteit'? Kun je je thuis voelen op een 'lelijke' plek? Is een kwalitatieve plek een garantie voor een gevoel van thuis? En hoe machtig of onmachtig is de architectuur in deze?

Op poëtische wijze worden we meegenomen in de stad en de relatie van een thuis tot haar omliggende openbare ruimte.

1. Howard, E.: *Garden Cities of To-morrow*, 1902
2. SteenhuisMeurs: Rotterdam Zuid, Cultuurhistorische verkenning Bloemhof, in opdracht van stadsontwikkeling Rotterdam, 2017
3. Interview met Nathalie de Vries, stadsbouwmeester van Groningen: Schaap, P.M.: 'De ideologie moet terug in de stadontwikkeling.' <https://www.platformgras.nl/magazine/stadsbouwmeester-nathalie-de-vries-de-ideologie-moet-terug-in-de-stadontwikkeling>, Platform Gras, 23 juni 2021
4. Ten Cate, F.: essay Omgevingskwaliteit https://www.ruimtelijkekwaliteit.nl/upload/files/essay_Omgevingskwaliteit.pdf
5. Schaatsbergen, R.: 'Zijn wij architecten die wachten op een ontwikkelaar? Of gaan we ons werk verbreden en agenderen?', de Architect, 29 augustus 2023 <https://www.dearchitect.nl/283884zijn-wij-architecten-die-wachten-op-een-ontwikkelaar-of-gaan-we-ons-werk-verbreden-en-agenderen>
6. De prijsvragen van Architectuur Lokaal in Nederland zijn enigszins vergelijkbaar met de Vlaamse Open Oproep. Echter, deze organisatie is in 2023 opgeheven omdat de financiering vanuit het architectuurbeleid wegviel.
7. Dit pleidooi komt voort uit onderzoek voor het artikel 'Architects, are we ok?', opgenomen in: Van den Ende, T., Gilad, U., Mačkić, A. (red.): *Jaarboek Architectuur 2022/2023*, NAIo10 Publishers, 2023

Catja Edens (architectuurhistoricus) in gesprek met Leo van Broeck en Hilde Blank over hun waardevolle perspectieven op omgevingskwaliteit en architectuurbeleid.

Leo van Broeck is voormalig Vlaams bouwmeester en ingenieur architect.

Hilde Blank is voormalig stadsbouwmeester Leiden en directeur BVR adviseurs.

het moet activistischer; in gesprek met Hilde Blank en Leo van Broeck

Hebben jullie een band met Tilburg?

HB Ooit, in de jaren negentig, maakte ik het eerste plan voor de ontwikkeling van het stationsgebied van Tilburg. Op dat moment was Eindhoven booming terwijl Tilburg juist dreigde af te glijden. Met ons bureau BVR waren wij ervan overtuigd dat je de stad via het stationsgebied moest aanpakken, maar de toenmalige wethouder vond onze plannen veel te visionair – het werk van ambitieuze architecten. Zelf was hij econoom van huis uit en dat was voor mij aanleiding om onze plannen in economische termen te vertalen en ze vervolgens nog eens aan hem voor te leggen. Dat werkte verrassend goed. Soms moet je voorbij de beelden om te laten zien wat ruimtelijk ontwerp kan doen.

LvB Met mijn toenmalige bureau Bogdan&Van Broeck maakten we ongeveer acht jaar geleden het nieuwe masterplan voor de spoorzone van Tilburg. Vastgoedpartijen hadden de terreinen achter het station verworven met een vrij generiek plan om daar drie grote torens met glazen plinten te realiseren, maar de crisis had een streep door die plannen gezet. Daarmee kwam er ruimte voor andere perspectieven en andere stemmen, zoals het pleidooi van erfgoedverenigingen om de locomotiefhal en ander industrieel erfgoed voor het gebied te behouden. Uiteindelijk maakten wij een masterplan met hergebruikte historische bouwwerken naast nieuwbouw, tijdelijk gebruik in de transitiefase en het openbare domein met groen als verbindend element. En dat was allemaal mogelijk met een kloppende spreadsheet.

HB Tilburg heeft zich vaak een beetje achtergesteld gevoeld, maar dat is in mijn ogen onterecht. De stad heeft een boeiende industriële geschiedenis die volop mogelijkheden biedt om aan te sluiten bij de nieuwe tijdsgeest en de nieuwe economie. Het stationsgebied laat prachtig zien hoe.

De stedelijke opgaven van vandaag hebben betrekking op het klimaat-vraagstuk, biodiversiteit, energie, sociale inclusiviteit... Hoe blijf je daarbij ook nog zorgdragen voor ruimtelijke kwaliteit?

HB Iedereen roept dat we moeten groeien en bouwen terwijl dus tegelijkertijd die grote vraagstukken van natuur en klimaat spelen in een almaar verdichtende stad. Er is een maatschappelijke zorg dat de complexe ontwerpogaves van vandaag steeds vaker leiden tot generieke gebouwen met dezelfde gevels, dezelfde uitstraling en hetzelfde aantal vierkante meters. Ze voldoen aan de vraag, maar hebben geen werkelijke relatie met de plek waar ze staan. Steeds vaker spreken gemeentebesturen, ambtenaren en maatschappelijke organisaties de zorg uit dat daarmee de ziel en de eigenheid van hun steden in gevaar komt.

LvB (Pakt zijn telefoon en laat daarop twee foto's van vrijwel identieke gebouwen zien). Kijk, dit is een gebouw in Engeland en dit in België, die kopen blijkbaar in dezelfde winkel. Dat monotone, die hedendaagse serieproductie, dat is een opvallend en wereldwijd verschijnsel. Toch is het niet zo dat de identiteit van een stad primair schuilt in de architectonische verschijningsvorm of de esthetiek van gebouwen. Het zit veel meer in zaken als ideologie en wooncultuur waarvan architectuur de expressie is.

Het is ook interessant om te zien dat de identiteitsdragers van een stad vaak juist de bouwwerken zijn die een disruptieve breuk te weeg hebben gebracht in het stedelijk weefsel. Denk maar aan de Eiffeltoren waartegen de hele Parijse intelligentsia in opstand kwam omdat die het gezicht van Parijs zou verminken. Maar na drie jaar was de toren alom geliefd en het symbool van de natie. Dat heeft vooral te maken met ideologie en cultuur.

HB Maar identiteit zit ook in de specifieke maat-schaalverhoudingen van een stad. Neem Leiden en Delft, oud-Hollandse grachtensteden die op papier misschien vergelijkbaar zijn, maar als je ze bezoekt

toch echt heel verschillend. Dat zit hem in de verhoudingen: de breedte van de grachten in relatie tot de straten, de pleinen en de gebouwen. Het is iets wat je niet alleen kunt zien, maar wat je ook kunt voelen – bijvoorbeeld door hoe de wind erdoorheen waait. Die schaal-maat-verhoudingen bieden een vertrekpunt voor het werken aan een stad, een referentiekader voor nieuwe plannen.

Hoe sterk moeten we inzetten op binnenstedelijke verdichting?

LvB Buitenstedelijk bouwen moet sowieso verboden worden. Als je bedenkt dat een vrijstaande woning de overheid vijf keer meer geld kost dan een binnenstedelijke woning, en dat de ecologische footprint van een nieuwe passiefbouw villa even groot is als die van een niet-geïsoleerde 19e eeuwse rijwoning, dan weet je dat we volledig op het leven in steden en dorpen moeten inzetten.

Mijn persoonlijke griezelcijfer heeft betrekking op het koolstofgewicht van alle gewervelden op aarde. Dat was in het jaar 2000 verdeeld in 65 procent vee, 3 procent mensen en 3 procent dieren in de vrije natuur. Ruim 20 jaar later zijn die cijfers nog veel extremer en staat

'Het is juist goed om ook het ongemak te omarmen zodat ruimte ontstaat voor smaakmakers en voor het onverwachte'

bijvoorbeeld het percentage gewervelden in de vrije natuur van Vlaanderen op 0,1 procent. Intussen gaat de party op de Titanic verder: we zetten een roetfilter op de schouw en een elektrische motor op de boot en denken dat we het goed doen. Maar we moeten minstens de helft van de aarde teruggeven aan de natuur!

Daarin moeten we veel principiëler zijn. Ik vind dat je het gezag dat je krijgt als bureau, masterplanner of bouwmeester daarvoor ten volle moet inzetten. Als Vlaams bouwmeester heb ik waterzuiveringsbedrijf Aquaafin ervan overtuigd

dat ze de terreinen rond hun gebouwen zero maintenance moesten maken. Alleen omheinen wat uit veiligheidsoverwegingen omheind moest worden, een pad naar de voordeur snoeien en voor de rest de natuur zijn gang laten gaan. Ik kwam die mensen twee jaar later tegen en ze gaven er zelfs lezingen over. Niet alleen hadden ze fortuinen bespaard, maar ze hadden ook nieuwe natuurgebieden gecreëerd waar zich allerlei bedreigde diersoorten hadden gevestigd.

HB Het moet inderdaad activistischer. Dat geldt voor ontwerpers, voor grond-eigenaren en ontwikkelaars maar ook voor gemeentes en provincies. Als we de faciliterende overheid niet snel weten om te buigen naar een activerende overheid, dan wordt het ons straks nog fataal. Die overheid moet weer doen waarvoor ze in het leven is geroepen namelijk zorgen voor de publieke zaak. Dat betekent de regie pakken, niet te veel op detailniveau blijven hangen en zorgen voor een ander discours.

Dat betekent overigens niet dat alle ambtenaren opeens integraal kunnen of moeten gaan opereren. Kennis en expertise zijn nu eenmaal vaak sectoraal en specialistisch, en daar is op zich niets mis mee. Alleen moeten die cijfers en gegevens

wel ergens samenkomen om intelligente, integrale afwegingen te kunnen maken.

LvB Een voorbeeld van zo'n cijfer is de 5

hectare aan open ruimte die elke dag verdwijnt in Vlaanderen. Op dit moment woont 60 procent van de Vlamingen buiten stad of dorp. Hun woningen staan in een dichtheid van 10 tot 12 per hectare: veel hagen, een trampoline in de tuin en verder niets. In de buurt is geen kinderdagverblijf te vinden, geen winkel, geen café, geen cultuur. En omdat in die sprawl openbaar vervoer onbetaalbaar is gaat alles met de auto. Dat levert dan weer een ander cijfer op: België besteedt namelijk drie keer het Europees gemiddelde aan auto's. Nog interessanter is dat op dit

moment in Nederland per dag ongeveer 9 ha aan open ruimte verdwijnt. Het gaat hier nog sneller dan in Vlaanderen. Dat is niet vol te houden.

HB Dus we hebben dit soort cijfers wel, maar ze lijken toch vooral te worden gedeeld in bepaalde bubbels waarin mensen elkaar bevestigen en het allemaal heel erg vinden. Voor besluitvorming worden ze meestal niet ingezet want daar zijn vooral politiek en beeldvorming leidend. Je ziet ook dat ambtenaren denken in belangen in plaats van kennis.

LvB Terwijl we die kennis dus heel hard nodig hebben, cijfers in plaats van draagvlak en perceptie. Maar we hebben nog een lange weg te gaan. Als je Vlaamse gemeenten naar een GIS-kaart met vloerterreinindexen vraagt om inzicht te krijgen in de bebouwingsdichtheid, dan blijken ze die niet te hebben. Ze vinden het ingewikkeld en ontwikkelaars zouden er toch maar misbruik van maken, is dan het argument. Het lijkt wel een ziekenhuis waar alle dokters ruzie maken over de temperatuur van de patiënten maar niemand een thermometer gebruikt! Het inrichten van ruimte doe je niet op basis van meningen of draagvlak, dat doe je op basis van informatie.

HB Maar ondertussen vraagt het gesprek over ruimtelijke kwaliteit om aandacht en nuance. Want als we spreken over verdichting, dan denken mensen al snel dat ze allemaal in een kippenhok moeten gaan wonen. Terwijl juist diversiteit, gelaagdheid en groen de belangrijke thema's zijn bij het werken aan toekomstbestendige steden én dorpen.

Is een stadsbouwmeester daarvoor een goede oplossing?

HB Momenteel leeft dat bij veel gemeentes. Een stadsbouwmeester wordt gezien als iemand van de stad die de kennis en verhalen kan delen, die met gezag en overzicht kan opereren, de samenhang kan bewaken en het grote verhaal kan vertellen zodat identiteit en lokale cultuur een vanzelfsprekend onderdeel worden

van ruimtelijk ontwerp. Een stadsbouwmeester kan een goede oplossing zijn om het denken aan te jagen, waardevrij opinies te delen en vooral niet gelijk met elkaar de politieke arena in te stappen. Maar uiteindelijk is het mijn wens dat de ambtenaren weer het respect en de autoriteit krijgen om zélf op deze manier te werken.

LvB Het is vooral belangrijk dat we afspraken maken over wát we willen bereiken in de gebouwde omgeving, en niet zozeer over hóe we dat willen bereiken. In een auto kun je ook niet het stuur vastzetten en dan een uur lang gas geven om op je bestemming te komen. Ruimtelijk ontwerp betekent navigeren in een dynamische werkelijkheid. Tegelijkertijd botst dat met een verlangen naar rechtszekerheid in de bouwsector.

HB Een van de inzendingen voor de internationale prijsvraag AM I Included die ik enkele jaren terug als bouwmeester van AM heb uitgeschreven, was een voorstel voor stedelijk ontwerp met zogenaamde misfits. Dat speelde in op de ongeplande en onaangepaste elementen in de stad. Ik vond dat heel slim want als je alles efficiënt uitverkavelt met alleen maar renderende vierkante meters, dan wordt het saai. Daarmee krijg je geen stad. Het is juist goed om ook het ongemak te omarmen zodat ruimte ontstaat voor smaakmakers en voor het onverwachte.

LvB Als je alles beheersbaar en planbaar wilt houden in een stad dan blijft het aanmodderen met oplossingen die niemand voor het hoofd stoten maar ook niets betekenen en geen verschil maken. Vrij naar Voltaire: iedereen weet dat onzekerheid onprettig aanvoelt, maar we weten allemaal dat zekerheid volkomen belachelijk is.

Panelgesprek met zes Tilburgse stadsmakers onder leiding van Henriëtte Sanders, programmamaker CAST.

Caroline Timmermans | directeur-bestuurder WonenBrebung
Edwin Prince | projectmanager Prince Project Management Bureau
Eric Spijkers | projectontwikkelaar Van de Ven bouw en ontwikkeling
Lieke van Gool | bewoner Tilburg en vormgever
Suzy Peeters-Chong | architect Buro013
Ton van der Hagen | ontwerper onderzoeker Archistad

Een woning staat nooit op zichzelf. Waar die woning staat en hoe de omgeving eruitziet, is volgens ontwerpers en bouwers minstens zo belangrijk. Zes betrokkenen bij de stad verkennen in een gezamenlijk gesprek de basis voor een stevige bouwcultuur. 'Je kunt niet de een het gebouw laten bouwen en de ander de stoep laten leggen.'

ontwerpers en bouwers discussiëren over de stad: 'we moeten veel meer doen dan alleen objecten maken'

Goede gebouwen zijn er genoeg in de stad. Voorbeelden van schitterend werk te over, daar is iedereen het wel over eens. Verleggen we onze blik echter naar de plekken waar die gebouwen staan, naar de parken, de straten of de parkeerplaatsen, dan begint het lijstje al wat korter te worden. Prettig wonen is meer dan een appartement of huis alleen. Het is tenslotte ook de ruimte rondom je huis die meebeslist over je woongeluk.

Daar weet Lieke van Gool alles van. Zij ziet bijvoorbeeld dat het Ketelhavenplein bepaalde doelgroepen helemaal niet weet te trekken. Op dat plein

woulden een poolcafé komen en terrasjes komen. Jongeren zouden zich daar thuis moeten kunnen voelen. 'Nu zitten er een accountantskantoor, een kapper en een gezondheidsplein. Nog steeds is er niets voor de jeugd', zegt Lieke. Plannen waren er wel, maar de ontwikkeling van bijvoorbeeld een culturele ruimte was voor ontwikkelaars te riskant.

dienstbaar aan de mens

Het is een van de vele voorbeelden waarbij er te weinig is nagedacht over de omgevingskwaliteit. Die moet bovenal overzichtelijk zijn. 'Als ik met de hond

ga wandelen, weet ik wat de geslaagde plekken zijn. Dat zijn de routes die ik van nature kies. Waar ik zelf niet ga wandelen, daar klopt nog iets niet', zegt Suzy Chong.

De beste plekken zijn uiteindelijk plekken waar je het hele jaar lang van de omgeving kunt genieten. Plekken die in de winter herbergzaam zijn en in de zomer verkoelend.

Een omgeving die dienstbaar is aan de mens, dat is de wens. Tilburg-Noord is bijvoorbeeld erg ruim en groen opgezet, maar er is weinig variatie in woningtypologieën en weinig interactie tussen bebouwing en buitenruimte. Je mist de klik tussen de uitstraling van de buurt en haar

'Daar zit eigenheid in, van woningtype tot openbare ruimte tot ornamenten bij de voordeur'

multiculturele wijkbewoners. Nu er 5.000 woningen bij moeten komen in de wijk, biedt dat de unieke kans om die verbinding wel te leggen en te bouwen voor de buurt en haar bewoners. 'We moeten er echt voor zorgen dat Tilburg-Noord een wijk gaat worden die logisch in elkaar steekt, waar je je veilig kunt voelen en waar volop ruimte is voor ontmoeting', denkt Caroline Timmermans. Pluktuin Stokhasselt is hiervoor een heel mooi geslaagd voorbeeld.

grootschalige gebiedsontwikkeling lets verder richting het centrum van de stad heeft de wijk Groeseind de belangrijkste veranderingen al achter de rug. Daar is in het hart van de wijk het Sint Pieterspark verrezen. Het is een lang-gerekte plein met veel groen en speelplekken, omgeven door zachtrode, bakstenen huizen die ook in de achterliggende straten hun gelijken vinden. 'Daar zit eigenheid in, van woningtype tot openbare ruimte tot ornamenten bij de voordeur. Er is telkens een koppeling tussen de plattegrond en de woning die het is', zegt Ton van der Hagen. Het is een ware parel in het midden van een oude volksbuurt. In Groeseind heeft de openbare ruimte ook een boost gekregen. 'Daar is

aandacht geweest voor alles, van de voordeur tot en met het landschap. De architect, de ontwikkelaar en de gemeente moeten alles door hun handen laten gaan zodat ze er in elk geval aandacht aan schenken. Mensen moeten meer doen dan alleen hun eigen object maken', zegt Ton. 'Als je dit soort grootschalige gebiedsontwikkelingen doet, dan moet je dat wel doen met partijen die hart hebben voor de stad en genoeg nemen met minder rendement', denkt Eric Spijkers.

Om de wijk te kunnen veranderen in wat het nu is, moesten er wel wat knopen worden doorgehakt. In Groeseind stonden namelijk altijd veel corporatiewoningen die bouwkundig helemaal op waren en na de herbouw is een mix aan koopwoningen en commerciële en sociale huurwoningen gerealiseerd. Slechts een beperkt percentage van de oorspronkelijke bewoners

is in de wijk teruggekeerd. Veelal omdat bewoners hun leven na de herontwikkeling elders hadden opgebouwd, maar ook omdat gericht gestuurd is op een nieuwe mix aan woningen, aldus Caroline. Hiermee is een veel gedifferentieerdere en sterkere buurt ontstaan.

maatwerk

Het is duidelijk dat elke wijk om zijn eigen aanpak vraagt. Wat er in Groeseind gebeurde, gebeurde in de Vogeltjesbuurt namelijk precies omgekeerd. In die buurt was het tenslotte de bedoeling dat na de renovatie iedereen juist weer kon terugkeren in de wijk. Daar is het stratenpatroon ook gewoon overeind gebleven. Bewoners konden gefaseerd verhuizen en terugkeren en zo bleef de binding met de buurt intact. Welke keuze ontwerpers en bouwers maken is van levensbelang voor het karakter van een wijk. En ja, soms kost die keuze meer geld, maar is dat het dubbel en dwars waard.

Neem het terrein van het welbekende oude zwembad aan de Friezenlaan, waar architect en ontwikkelaar kwaliteit voorop hebben gezet. 'Daar hebben we niet bezuinigd op materiaal, maar zelfs bijbetaald om mooie nette materialen te krijgen. Die plek ziet er nog steeds uit

om door een ringetje te halen', zegt Eric. De gemeente wilde daar juist goedkope BKK-klinkers en betonnen tegels neerleggen die de omgevingskwaliteit niet ten goede waren gekomen.

In het gebied zijn uiteindelijk grondgebonden woningen en appartementen gebouwd uit de beste materialen. Een geluidsadviseur heeft geholpen om te bepalen hoe de overlast van geluid zoveel mogelijk beperkt blijft. Dat soort zetten hebben buitengewoon voordelig uitpakket voor de ontwikkelaar, die jarenlang op het project heeft kunnen teren. Het rendement was groter dan het verdiende geld alleen. 'Het heeft tien jaar lang in onze boekjes gestaan en we hebben er aantoonbaar nieuwe projecten mee binnen kunnen halen', zegt Eric.

Het loont dus altijd om een stapje verder te zetten. Niet alleen als het om materialen gaat, ook wat de ruimtelijke inrichting betreft. Zo heeft de ontwikkelaar niet alleen de grond voor de gebouwen gekocht, maar ook de omliggende grond aangekocht. Zo konden de architecten en de ontwikkelaar zelf bepalen hoe het terrein rond de gebouwen eruit kwam te

'Wat ook al zou helpen is een dosis lef. Van alle partijen, ruim aan het begin van een nieuwe ontwikkeling'

zien. Een soort zwembadje van 25 meter lang met spuitertjes en een bankje landje in het midden van een park. Had de gemeente die grond nog gehad, dan had daar niet meer dan een wipkip gestaan.

lef en toewijding

Dat soort bijzondere projecten lijkt tegenwoordig soms in het gedrang te komen. We vragen erg veel van onze nieuwe gebouwen, straten, parken en pleinen, maar soms is het buitengewoon lastig om alles wat belangrijk is op een paar vierkante meter op te lossen. We willen allemaal een groene omgeving, toegankelijke gebouwen, geluidsdichte muren en veilige straten voor onze kinderen, en die waslijst aan eisen en wensen gaat maar door. Daar moet het gesprek nog nodig

over gevoerd worden in de stad. 'Er zijn plekken waar niet alles kan', denkt Eric.

Wat ook al zou helpen is een dosis lef. Van alle partijen, ruim aan het begin van een nieuwe ontwikkeling. 'Alle partijen moeten eigenlijk met de billen bloot. Als je aan de voorkant de belangrijkste uitgangspunten waaraan een ontwikkeling moet voldoen, kunt bespreken dan geeft dat houvast, maar ook tempo in het vervolgproces', vindt Caroline. Daar kan Suzy zich ook in vinden. 'Betrokken partijen zijn te bang om vroeg in het proces een uitspraak te doen omdat ze bang zijn dat ze ook aan die uitspraak gehouden worden.' Ontwerpers, ontwikkelaars, bouwers en beleidsmakers moeten vooral met elkaar in gesprek om de kaders te stellen en elkaar de ruimte bieden om met ideeën te komen.

rol van de gemeente

Wat dan niet mag ontbreken is een duidelijke visie, ook bij de ambtenarij en de wethouder. Edwin Prince weet als geen ander dat dat soms nog te wensen over laat. Hij heeft aan den lijve ondervonden hoe de gemeente een sterk idee toch laat liggen. Zo heeft Winy Maas van MVRDV een plan neergelegd voor de Reitse Campus, waar de gemeente een grote transformatie voor ogen zag. 'Daarin was samenhang tussen sportvoor-

zeningen, daar zijn iconische ontwerpen uit voortgekomen. Het was uit één stuk hout gesneden', vertelt Edwin.

De gemeente heeft dat plan later losgelaten. Er werd daarna nog maar weinig gesproken over wat de gemeente vervolgens wél wilde op die plek. Op de lange termijn moeten ontwerpers, ontwikkelaars en de gemeente van belangrijke gebieden dus een goede analyse kunnen maken en er samen krachtig kunnen optreden. Dat vraagt om overduidelijke en voortdurende toewijding van een gemeente. Ook als het lastig wordt. Als een kade bij de Piushaven heel populair wordt, is het aan de stad om te zoeken naar méér van dat soort plekje. Wat er nu te vaak gebeurt, is dat er juist mensen worden weggestuurd.

gemeenschapszin

Visie en dialoog juichen deze stedenbouwers overvloedig toe. En ook ideologisch willen zij hun stempel drukken op de Tilburgse bouw- en ontwerpcultuur, die volgens hen gericht moet zijn op het scheppen én vasthouden van gemeenschapszin. 'Hoe je het ook wendt of keert, woningen worden kleiner. Dat betekent dat je bepaalde dingen niet meer binnen je woning doet maar op plekken waar andere mensen zijn', denkt Ton. 'Zoals de LocHal. Dat is het perfecte voorbeeld in de stad. Dat werkt gewoon', vindt Lieke.

Hoop putten ze aan tafel dan ook uit de plannen die er voor het centrum liggen. 'Als ik vanuit Zorgvlied via de Bredaseweg en langs de Emmapassage een ijsje ga halen op de Heuvel, dan is de hele fietstocht ernaartoe onrustig', ervaart Edwin. Hopelijk brengt het nieuwe Stadsforum wat rust terug naar de stad. Een groots en open plein, geflankeerd door de schouwburg, de kerk en de gemeente. 'Als je het mij vraagt, moet je dat ook nog doortrekken naar de Korvelseweg met het Louis Bouwmeesterplein als schakel.'

samenkomen

Wie aan de stad werkt, moet in elk geval blijven uitproberen. Met interesse in het vak van de ander. Met onverdeelde aandacht voor mooie materialen, voor sterke parken en landschappen, voor alle plekken die we met elkaar moeten delen. Functie boven uiterlijk vertoon, gezellige pleintjes boven zolderkamertjes, naar mensen kijken in plaats van navelstaren.

We moeten hoe dan ook samen werken aan de plekken waar mensen samenkomen, lijkt kortom het slotpleidooi van de panelleden te zijn. Maar het allerliefst gebeurt dat op z'n Tilburgs: met een rauw randje en soms ongepolijst. Een betonnen pad dwars door wadi's in Koolhoven-Buiten, ijzeren vlonderpaden over de stijlvolle vijver van het Kromhoutpark of het Museumkwartier waarbij elk museum zijn eigen architectonische karakter heeft. Dat zijn bij uitstek omgevingen die dienstbaar zijn aan de mens. Aan de Tilburger, in elk geval. Die is bij contrasten gebaat.

'Wie aan de stad werkt, moet in elk geval blijven uitproberen. Met interesse in het vak van de ander. Met onverdeelde aandacht voor mooie materialen, voor sterke parken en landschappen, voor alle plekken die we met elkaar moeten delen'

colofon

Verdieping is een publicatiereeks van CAST, Centrum voor Architectuur en Stedebouw Tilburg e.o.

Teksten:

Rens van de Plas
Teun van den Ende
Catja Edens
Eva Hoonhout
Claudia van der Harst

Redactie:

Claudia van der Harst
& Eva Hoonhout
Fotografie: Claudia den Boer
Ontwerp en omslagbeeld:
Kaftwerk, Janine Hendriks
Papier: Rebello
Druk: Thijsen Drukkerij

Oplage: 500
Digitaal beschikbaar via castonline.nl

Copyright ©2023 | Alle auteurs
Tilburg, oktober 2023

met dank aan

**stimuleringsfonds
creatieve industrie**

subsidiënten Gemeente Tilburg |
Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

hoofdpartners WonenBregburg | TBV Wonen |
Tiwos | Casade | Bedaux de Brouwer Architecten
| BPD Ontwikkeling BV | Van der Weegen
Bouwgroep | De Architectenwerkgroep Tilburg
(DAT) | Roozen van Hoppe

partners Remmers Bouwgroep | ArchiStad |
Heerkens Van Bavel Bouwgroep | Van de Ven
Bouw en Ontwikkeling

basispartners Qube Studio | Van Esch |
Aannemersbedrijf J.A. van Gisbergen |
H-KWADRAAT Architectuur | Honk |
Adviesbureau Markslag Beljaars | Prince Project
Management Bureau | FAAM Bo.2 architects
| Lavertuur Planontwikkeling B.V. | Bouwbedrijf
André Doevendans B.V. | DR+ Architecten
| DW Investments b.v. | Buro013 | Heijmans |
CIER ARCHITECTEN | Stek Architecten |
Edith Kolkman ek stedenbouw | landschap
| Baudoin van Alphen Bergers BV, architecten
interieurarchitecten | studio] [space | GROUP A |
Living First Real Estate Group | MINT Vastgoed
| Studio REDD | URBAN JAZZ | Synchron B.V |
Grip gebiedsontwikkeling | Laride | Ontwerplab
| CRA vastgoed | Match Planontwikkeling

Alle rechten zijn voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder uitdrukkelijke voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechtheouders.

